

Ігор Верба

СТАТТЯ НАТАЛІЇ ПОЛОНСЬКОЇ-ВАСИЛЕНКО “ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ЗАПОРІЖЖЯ XVIII СТОРІЧЧЯ (ЛЕКЛЕРК І БОЛТІН)”: ДАТУВАННЯ, ІНТЕРПРЕТАЦІЙ

1940 р. у шойно сполученій з УРСР Західній Україні в першому томі “Записок історичного і філологічного відділення Львівського державного університету” з’явилася стаття відомого українського історика Наталії Полонської-Василенко “До історіографії Запоріжжя XVIII століття (Леклерк і Болтін)”. Ця стаття залишилася майже непоміченюю біографами Н. Д. Полонської-Василенко. Причинаї її не згадують ні В. І. Ульянівський¹, ні І. Д. Мазур та С. Г. Водотіка², ні В. Омельченко.

Безперечно, праця вченої з’явилася завдяки підтримці тодішнього ректора Львівського університету історика М. І. Марченка, колеги Наталії Дмитрівни по Інституту історії України АН УРСР, в секторі феодалізму якого тоді вона працювала³. Взагалі ж задум переглянути історіографічну спадщину стосовно Запоріжжя з’явився у дослідниці в середині 1920-х років. Саме тоді Н. Д. Полонська-Василенко відійшла від ідеалістичного трактування Запорізької старовини, що було характерно для А. О. Скальковського, Д. І. Яворницького та інших вчених-козакознавців, маючи намір дослідити соціально-економічну історію братчиків. Проте цей задум мав іншу сторону та йшов в річищі освітлення колоніальної політики царизму стосовно Запоріжжя XVIII ст. Гадаємо, вчена написала свою статтю “До історіографії Запоріжжя XVIII століття (Леклерк і Болтін)” наприкінці 1920-х років, маючи намір віднести її в збірник на пошану друга і колеги сім’ї Василенків⁴ акад. АН СРСР Д. М. Петрушевського (1863–1942). Проте збірника так і не побачив світ.

Ця розвідка дослідниці є своєрідним продовженням попередньої студії “Історики Запоріжжя XVIII в.”, вміщеної у 1927 р. в Ювілейний збірник на пошану її наукового корівника акад. Д. І. Багалія. Вона присвячена розгляду праць князя С. І. Мицецького, А. І. Рігельмана, Г. Ф. Міллера та інших⁵. у студії “До історіографії Запоріжжя (Леклерк і Болтін)” вчена з притаманкою ретельностю на основі критичного аналізу джерел порівняла описи Запоріжжя XVIII ст., які зробили французький лікар на російській службі Леклерк і генерал-майор росіянин І.М. Болтін. Нагадаємо коротко суть справи.

Нікола Габріель Клерк, або Леклерк, отримавши дворянство, прожив в Росії, зокрема в Україні, загалом 10 років (1759–1763, 1769–1775). Він був автором праць з медицини, природничих наук, філософії, педагогіки, історії, а у 1783–1792 рр. в Парижі видав “Історію Росії” у 6 томах (“*Histoire physique, morale, civile et moderne*” (Paris, 1783–1792), де значна частина присвячена історії Запоріжжя. В Україні Леклерк мав поважне становище, впродовж кількох років лікував останнього тетьмана України Кирила Розумовського, проживав у

Глухові й користувався гетьманською бібліотекою. Останні роки перебування в Росії він займав посаду лейб-медика спадкоємця престолу Павла Петровича. Леклерк зарекомендував себе людиною товарищкою, вмів заводити знайомства. Він, зокрема, близько зійшовся з російськими діячами кн. М. М. Щербатовим, М. І. Новиковим, М. Г. Собакіним, користувався їх матеріалами. Частенько і сам він мандрував, збирав свідчення про Росію.

Повернувшись додому до Франції, він видав свою “Історію Росії”, але не таку, про яку йому розповідали інформатори. Зі сторінок його праці постала крипцька Росія, що потопала у нещіті, неосвіченості, знемагала від голоду. Природно, що книжка Леклерка викликала обурення сановної російської верхівки. Свое нездовolenia нею висловили Катерина II, кн. Потьомкін, кн. Щербатов. З відповіді на леклерівську “Історію” виступив маєтний російський історик генерал-майор Іван Микитович Болтін. Постать І. М. Болтіна цікава вже сама по собі. Він був другом кн. Потьомкіна, Ломоносова, Сумарокова, Міллера, мав високу репутацію історика, удостоївся звання дійсного члена Російської АН. Чого вартий хоча б той факт, що Катерина II давала йому на перегляд свої праці з історії. За намовою кн. Потьомкіна і під його ідеологічним керівництвом Болтін взяўся розвінчати книжку Леклерка і за два роки підготував та видав 2 томи своїх зауважень, котрі отримали називу “Примічення по історії древніх і нынешніх Росіїн г. Леклерка, сочиненіс ген.-майором Іваном Болтіним” (М., 1788, Т. 1–2). І. М. Болтін до розгляду праці Леклерка підійшов грунтовно, фіксував як дрібниці, так і серйозні прорахунки. Наприклад, зауважив, що Леклерк не знає звичаїв Росії: “В России раньше пьют, а потом закусывают, а не наоборот”. Одночасно порівнював він супільній лад Франції та Росії й засуджував звичай та діяльність Франції.

На кінець 1920-х років від часу видання в світ праці І. М. Болтіна минуло 150 років, і ніхто не спромігся її критично розглянути. Вся російська історіографія (С. М. Солов’єв, М. І. Сухомлінов, В. О. Ключевський, П. М. Мілюков) пішла за І. М. Болтіним і через призму його поглядів подавала історію Запоріжжя XVIII ст. Порівняти праці Леклерка та Болтіна взялася Н. Д. Полонська-Василенко. Її, насамперед, цікавили сторінки, присвячені Запоріжжю XVIII ст. Вона ретельно перевірила науковий апарат Болтіна і дійшла висновку, що він використовував настрої криптонаційкої верхівки Росії, які поділяв і відбивав.

Також Н. Д. Полонська-Василенко проекспертувала працю Леклерка і довела, що він бував у Сіні й знав побут запоріжців. Наталія Дмитрівна дже́релознавчо підтвердила його спілкування з кошовим Запорозької

III. Джерелознавчі галузі знань

Січ Григорієм Федоровичем-Лантухом. Загальний висновок вченого такий: "Все, що оповідає Леклерк про Запоріжжя, цілком правильне. Крім помилок у деяких дрібничках, що трапляються навіть і в обізнаних зі справами письменників. Болтін не збагатив науку. Нічого нового, невідомого, він не дав, жодного факту не навів, жодної деталі, яка базувалася на власному вивченні справи, на власному спостереженні він не дав. Він у своїх "Примечаннях" відбив лише те, що писали сучасники, про що точилася розмова у російського дворянства та урядових колах перед ліквідацією Січі..."³. Свої рефлексії Н. Д. Половинська-Василенко уgruntовувала джерелами і підкреслила, що І. М. Болтін захищав насамперед себе. За її даними, після ліквідації Січі І. М. Болтін разом із своїм зятем – статс-секретарем П. А. Саймоновим одержав 24 000 десятин землі біля Херсону.

Отже, можна підсумувати. По-перше, в цій статті Н. Д. Половинська-Василенко показала, що тут зійшлися два погляди на Запоріжжя XVIII ст. – думка російського дворянини-кріпосника І. М. Болтіна і погляди французького громадзянина Леклерка напередодні революційних подій у Франції. По-друге, вченя переглянула оцінкові критерії цілої російської історіографії щодо Запоріжжя XVIII ст. Нарешті, останнє. Стаття Н. Д. Половинської-Василенко "До історіографії Запоріжжя

XVIII століття (Леклерк і Болтін)" була створена на ю наприкінці 1920-х років у часі відносного історіографічного піднесення, ще тоді, коли на українську історичну думку ледве чи була накинута схема російського історичного процесу.

³ Див.: Ульяновський В. Наталя Дмитрівна Половинська-Василенко-Моргун: сторінками життепису // Половинська-Василенко Н. Історія України: В 2-х тт. - Вид. 3. - К., 1995. - Т. 1. - С. V-LXXXVIII. Цитрується, в т. 2 серед списку основних праць вченого, вмісних В. І. Ульяновським, ця робота зазначена. Там само. - Т. 2. - С. 601.

² Мазур І. Д., Водотіка С. Г. Н. Д. Половинська-Василенко як історик Запоріжжя // Шляхи розвитку слов'янських народів. Актуальні проблеми історії. - К., 1992. - Вип. 2/3. - С. 219-228.

³ Омельченко В. Наталя Половинська-Василенко // Укр. історик. - 1969. - № 1/3. - С. 86-94.

⁴ Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. 1, спр. 71, арк. 33.

⁵ Див. Половинська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. - Мюнхен, 1965. - Т. 1. - Прим. до с. 160.

⁶ Див. Василенкова-Половинська Н. Історики Запоріжжя XVIII ст. // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія - К., 1927. - С. 811-824.

⁷ Половинська-Василенко Н. До історіографії Запоріжжя XVIII століття (Леклерк і Болтін) // Записки іст. і філол. від. ЛДУ. - Львів, 1940. - Вип. I. - С. 86-87.